

Cultuur en economie

Sjoerd Beugelsdijk en Anton van Schaik

Dit artikel geeft een overzicht van ontwikkelingen in de literatuur over de relatie tussen economische ontwikkeling en cultuur - het geheel van waarden en normen in de samenleving. Ongetwijfeld heeft de internationalisering van de economie, met de bijbehorende interesse in vergelijking van ontwikkelingen, bijgedragen aan de toegenomen belangstelling voor cultuur en instituties als factoren die verschillen in economische ontwikkeling tussen landen en regio's zouden kunnen verklaren. De auteurs breken een lans voor een interdisciplinaire benadering, waarbij de empirie ook via de historische en sociologische invalshoeken een kans krijgt, en niet alleen langs de traditioneel econometrische weg. Benadrukt wordt hierbij het belang van gegevensverzameling zoals in de European Values Surveys, die vanuit Tilburg zijn opgezet. Daarnaast pleiten zij voor een versterking van de ontwikkeling van theorie over de vervlechting van cultuur en economie, waarbij de begripsvorming over de rol van 'sociaal kapitaal' (een bepaalde verzameling van instituties) een prominente rol zou moeten spelen. (van de redactie)

Economen krijgen de laatste jaren steeds meer belangstelling voor de rol van cultuur in relatie tot economische ontwikkeling. Alhoewel er verschillende definities van het begrip cultuur in omloop zijn, denken wij hier vooral aan cultuur als een systeem van gedeelde waarden en normen. Eén van de eerste en nog steeds regelmatig aangehaalde studies die expliciet ingaat op de relatie tussen cultuur en economie is die van Max Weber uit 1904. In zijn boek 'The protestant ethic' beschrijft hij hoe de opkomst van het protestantisme een rol heeft gespeeld bij de opkomst van het kapitalisme in Europa. Een ander opvallend boek is 'The achieving society' van McClland (1961), waarin een expliciet verband wordt gelegd tussen waarden en economisch presteren. McClland relateerde de mate waarin presteren benadrukt

* Beide auteurs zijn verbonden aan de Economische Faculteit van de Katholieke Universiteit Brabant. De tekst is een bewerking van een lezing die gehouden is op landgoed De Rosep te Oisterwijk op 22 juni 2000 naar aanleiding van een themamiddag van het Centrum voor Wetenschap en Levensbeschouwing (CWL) over waarden in de wetenschap.

wordt in schoolboekjes aan de economische prestatie van landen door kinderverhalen uit 21 landen te bestuderen.

Alhoewel de relatie tussen cultuur en economie in de bedrijfseconomie met de publicaties van Hofstede (1980, 1991) tot een standaardonderdeel gerekend mag worden in de (internationale) managementliteratuur, geldt dit niet voor de algemene economie. De toegenomen interesse voor cultuur is nog niet tot de handboeken in de (algemene) economie doorgedrongen. De relatie tussen cultuur en economie is ook verre van eenduidig. In het algemeen bestaat de opvatting dat de relatie tussen cultuur en economie wederkerig is. Daarbij benadrukken de meer sociologisch georiënteerde onderzoekers (zoals Inglehart 1997, 2000) de invloed van economie op cultuur, terwijl politicologen (zoals Knack en Keefer, 1997), en in hun voetspoor een toenemend aantal economen, meer oog hebben voor het omgekeerde verband. In dit artikel geven we een overzicht van recente ontwikkelingen. Het doel van het artikel is het schetsen van belangrijke aanknopingspunten voor nader onderzoek naar de relatie tussen cultuur en economie, in het bijzonder binnen de algemene economie.

We bespreken eerst de toegenomen interesse en behoefte aan onderzoek naar de relatie tussen cultuur en economische ontwikkeling. Vervolgens bespreken we het begrip sociaal kapitaal en presenteren we drie problemen die gerelateerd zijn aan dit begrip. Omdat naast sociaal kapitaal de rol van vertrouwen regelmatig terugkeert in de analyse van de relatie tussen cultuur en economie lichten we dit kort toe. We besluiten met een conclusie en enkele concrete aanbevelingen voor nader onderzoek op het terrein van cultuur en economie.

1. Sociologen en economen

Om de gedachten te bepalen onderscheiden we twee benaderingen in de huidige literatuur omtrent cultuur en economie, die we kunnen aanduiden met respectievelijk de sociologische en een economische onderzoeksrichting. Deze benaderingen verschillen duidelijk van elkaar in uitgangspunt. Zo gaat de socioloog Inglehart (1997) er in zijn bekende boek *Modernization and Postmodernization* van uit dat hij economische ontwikkeling als verklarende variabele van waarden ziet. Ook in een andere publicatie van Inglehart (2000) zien we dat waarden worden verklaard uit economische ontwikkeling. Zijn stelling is dat economische ontwikkeling systematische en tot op zekere hoogte voorspelbare culturele gevolgen heeft. Economische ontwikkeling wordt door Inglehart geoperationaliseerd door te kijken naar BBP per hoofd en de sectorstructuur van een land.

De ontwikkeling van een samenleving waarin landbouw de belangrijkste sector is naar een industriële samenleving gaat gepaard met verschuivingen in het systeem van waarden en normen. Inglehart noemt onder andere dalende geboortecijfers, gewijzigde houding ten aanzien van autoriteit, en wijziging van attitude ten aanzien van seksuele normen. De opkomst van de post-industriële samenleving, een verschuiving van een industriële economie naar een diensteneconomie, leidt volgens Inglehart tot een cultuurverschuiving in de richting van tolerantie, toegenomen rationaliteit en zelfexpressie.

In de opvatting van Inglehart gaat economische ontwikkeling op den duur dus gepaard met een algehele verschuiving van materialistische opvattingen naar post-materialistische waarden. In plaats van de nadruk te leggen op economische of fysieke zekerheid, zouden postmaterialisten zaken als kwaliteit van het leven, zelfexpressie (afwijzen van opgelegde normen) en subjectieve maatstaven van geluk benadrukken. Samenvattend, economische ontwikkeling, dat wil zeggen een toename van het BBP per hoofd en de daarmee samenhangende wijziging van de sectorstructuur zijn in deze opvatting van fundamenteel belang voor veranderingen in waarden en normen (Halman en Beugelsdijk, 2000).

Daarnaast is er de toenemende belangstelling van economen voor de wisselwerking tussen culturele en economische factoren. Met name auteurs zoals Putnam, Leonardi en Nanetti (1993), Landes (1998) en Harrison en Huntington (2000) hebben het belang van de culturele factor naar voren gehaald. Het betreft hier echter veelal theoretische studies, die intuïtief aantrekkelijk zijn, maar waarvan de empirische verificatie nog in de kinderschoenen staat. Een belangrijke stap op de weg van het empirische onderzoek is door Knack en Keefer (1997) gezet. Zij operationaliseren de relatie tussen vertrouwen, sociaal kapitaal en economische groei. Daarbij maken zij evenals Inglehart gebruik van de World Values Survey. Zij tonen onder meer aan dat onderling vertrouwen en 'civic norms' sterker zijn in landen met een hoger inkomen per hoofd van de bevolking. Gegeven gelijke niveaus van economische ontwikkeling heeft een hogere mate van onderling vertrouwen een significant positief effect op economische groei. De functie van vertrouwen dient in hun studie vooral gezien te worden als een substituut voor goed functionerende instituties (wetten).

Niettemin is de invloed van cultuur door economen tot voor kort niet of slechts in beperkte mate in beschouwing genomen. Daarvoor zijn enkele redenen aan te geven. In de eerste plaats is cultuur lang beschouwd als een factor die niet direct van invloed zou zijn op economische ontwikkeling, omdat in de standaard neoklassieke groeitheorie de groei op lange termijn exogeen is¹.

¹ In dit verband heeft de bekende Tilburgse econoom D.B.J. Schouten vaak gezegd dat de natuurlijke

Een volgende reden is het feit dat cultuur moeilijk te meten is. Zoals Solow (1995) aangeeft, alvorens cultuur meer is dan een 'buzzword' moet het meetbaar gemaakt worden. We merken echter op dat het meetbaar zijn een opmerkelijke conditie is voor algemene acceptatie. Ook 'nut' is niet direct meetbaar en is desondanks een standaard begrip in de economische literatuur.

Tenslotte merken we op dat dergelijk onderzoek in beginsel in zekere mate interdisciplinair van aard is. Discipline specifieke assumpties ten aanzien van menselijk gedrag in de sociologie en de economie kunnen in dit verband een problematische rol spelen. Ondanks het feit dat door de introductie van rationale keuzemodellen in de sociologie, deze disciplines dichter bij elkaar zijn komen te staan, geldt nog steeds dat sociologen in het algemeen meer empirisch geïntereerd zijn dan economen. Volgens Winship en Rosen (1988), zijn sociologische theorieën in de ogen van economen (te) breed en ontbreekt het aan 'rigor'. De economische theorie daarentegen veronderstelt dat individuen rationele beslissingen nemen en daarbij gemotiveerd zijn door eigenbelang. De mathematische modellering resulteert in een deductieve wijze van hypothese toetsen in tegenstelling tot de meer inductieve methode binnen de sociologie. Binnen de economie ligt de nadruk dus meer op deductie en binnen de sociologie meer op inductie. Volgens Winship en Rosen (1988) kenmerken sociologen de economische wetenschap daarom als 'too narrow' en gebaseerd op onrealistische vooronderstellingen.

Binnen het continuüm van hypothetisch deductief naar exploratief inductief is een reeks van posities te onderscheiden waar subdisciplines zich bevinden. Binnen de institutionele tak van de economische discipline, spelen sociologische elementen als gewoontes, regels en conventies een belangrijke rol. Maar ook de bedrijfseconomische wetenschappen nemen een middenpositie in op dit continuüm. Bovendien is door de opkomst van rationele keuze modellen ook binnen de sociologie een stroming ontstaan, die veel overeenkomst vertoont met de economische methodologie². Het strikte onderscheid tussen de sociologische en economische discipline, zoals dat vaak wordt voorgesteld, is in werkelijkheid dus niet zo scherp.

Ook de historische wetenschappen zouden meer in dergelijk onderzoek betrokken kunnen worden. Zo betoogt Smulders (2001) dat historische studies als die van David Landes (1998) – ondanks de afwezigheid van een R-kwadraat - overtuigender zijn dan een empirische studie als die van Hall en Jones (1999). Volgens Smulders (2001) kunnen geschiedenis en economie elkaar aanvullen. Hodgson (1999) beschrijft het probleem van historische specificiteit in dit verband. Daarmee bedoelt

groeivoet door God en de ingenieurs wordt geschonken.

² Voor een pleidooi voor het incorporeren van rationele keuzemodellen in de sociologie verwijzen we naar Hedstrom en Swedberg, 1996.

hij dat het bestuderen van economische fenomenen niet los gezien kan worden van de historische context. Volgens Hodgson valt de neoklassieke mainstream economie op dit punt te verwijten dat ze hier te weinig oog voor hebben. Anderzijds merkt hij ook op dat onder de heterodoxe economen wel ruimte is voor historische specificiteit, maar dat het hier veelal ontbreekt aan algemeen geldende wetmatigheden. Het probleem van de historische specificiteit is daarmee gerelateerd aan de afruil tussen algemene geldigheid en empirische precisie³.

2. De interesse in cultuur

Zoals eerder opgemerkt is er een toenemende interesse te bespeuren voor het opnemen van cultuur in algemeen-economisch onderzoek, bijvoorbeeld in de groeitheorie. Sinds het midden van de jaren 80 is er sprake van een opleving van de studie naar de determinanten van economische groei. Een veel genoemde oorzaak hiervoor is het feit dat de groei in rijke landen al 25 jaar veel trager is dan in de decennia direct na 1950.

Moderne of nieuwe groeitheorie heeft geleid tot een stroom empirisch onderzoek, waarbij de traditionele factoren kapitaal en arbeid worden gecomplementeerd met bijvoorbeeld menselijk kapitaal, en indicatoren die institutionele verschillen tussen landen weergeven. Na het pionierswerk van met name Baumol (1986), Barro (1991) en Mankiw, Romer en Weil (1992) kwam de zogenoemde 'growth empirics' sterk in opkomst. In een recent overzichtsartikel betoogt Temple (1999) dat er op dit gebied echter slechts beperkte progressie is gemaakt. Bij zijn analyse van de ontwikkeling die de groeitheorie heeft doorgemaakt, constateert Temple dat er een rol is weggelegd voor onderzoek naar de relatie tussen cultuur en economie. 'Some of the most interesting thinking on economic growth is to be found on the borders of political science and sociology' (Temple, 1999, p. 146).

Een andere oorzaak voor de interesse in de samenhang tussen cultuur en economie is de indrukwekkende economische prestatie van landen in Zuid-Oost Azië, in eerste instantie van Japan. Bij de verklaring van de economische inhaalslag van deze landen wordt veelal gewezen op de specifieke cultuur aldaar aanwezig. Het gemeenschapsgevoel, voor een deel voortkomend uit het confucianisme zou de economische prestatie ten goede zijn gekomen.

Een derde factor voor de verklaring van de interesse in normen en waarden is de

³ In een binnenkort te verschijnen boek gaat Geoff Hodgson uitgebreid in op het probleem van de historische specificiteit. Het boek zal verschijnen bij Edward Elgar onder de titel 'The problem of historical specificity, how economics forgot history'

kritiek op het neoklassieke gedachtegoed. Daarbij is er zowel kritiek vanuit theoretische hoek, als vanuit praktische hoek. Nobelprijswinnaar Amartya Sen wijst niet alleen op de tekortkomingen van de neoklassieke vooronderstelling van rationaliteit, maar biedt tevens een alternatief met zijn theorie van 'social choice'. In plaats van individuele preferenties, benadrukt Sen de invloed van collectieve waarden en cultuur op individuele beslissingen. Daarmee sluit hij in feite aan bij de kritiek vanuit sociologische hoek op de economische methodologie. Met name in de institutionele economie wordt een centrale rol toebedeeld aan gewoontes en regels. De omgeving en het patroon van waarden en normen beïnvloeden individuele beslissingen.

Een volgende reden voor de interesse in cultuur zijn methodologische ontwikkelingen. Met de komst van de speltheorie en de experimentele economie is de gedachte ontstaan dat individuen niet altijd rationeel beslissen, zelfs als duidelijk is dat een rationele beslissing verreweg optimaal is. De rol van achterliggende waarden die bepaalde emoties en daarbij horende handelingen oproepen is met behulp van de speltheorie meer en meer in de economische analyse betrokken. Ockenfels en Weimann (1999) doen een experimentele studie naar coöperatie en solidariteit bij een groep voormalige Oost-Duitsers en een groep West-Duitsers. Zij concluderen dat samenwerking en solidair gedrag in sterke mate lijken af te hangen van cultuurspecifieke normen die voortvloeien uit de tegengestelde economische en sociale historie in de desbetreffende twee delen van Duitsland.

Dergelijke inzichten zijn verder gevoed door de praktijkervaringen van organisaties als de Wereldbank en het IMF. De pogingen en met name de mislukkingen van de Wereldbank om in ontwikkelingslanden volgens het traditionele (westerse) marktmodel de economie te hervormen hebben het belang van cultuur en daaraan gerelateerde instituties aangetoond⁴. Of zoals Portes (1997) aangeeft, de verborgen sociale basis voor het welslagen en mislukken van hervormingsbeleid heeft bij veel economen en beleidsmakers tot een ruimere opvatting geleid over ontwikkeling dan de strikt economische visie. De kritiek op het IMF bestaat erin dat het in geval van financieel-economische noodsituaties met een standaardpakket komt, dat bestaat uit het terugdringen van de overheidsschuld, het beperken van de overheidsuitgaven, het afschaffen van subsidies op bijvoorbeeld primaire producten als rijst en het saneren van de financiële sector. Het verwijt is dat er onvoldoende gekeken wordt naar de specifieke situatie in een land en teveel volgens deze zogenoemde 'Washington consensus' gehandeld wordt. Kortom, er zou daarbij te weinig rekening gehouden worden met de landspecifieke cultuur en teveel vanuit een strikt (neoklassieke) economische visie gereedeneerd worden.

⁴ Voor een empirische studie naar de correlatie tussen cultuur en instituties verwijzen we naar Schaik, Van A.B.T.M., 2000.

Andere auteurs schrijven de belangstelling voor cultuur en instituties toe aan het proces van internationalisering. Maskell et al. (1998) en Van Schaik en Hendrickx (2000) wijzen op het toegenomen belang van inbedding en afhankelijkheid van locale, regionale en nationale instituties. Er is sprake van een heroriëntatie van economisch beleid op de immobiele factoren, dat wil zeggen instituties en cultuur. Met de komst van de Euro worden klassieke instrumenten van het economisch beleid in individuele Europese landen minder bruikbaar. Landen en regio's zullen dan meer concurreren op andere eigenschappen, zoals de kwaliteit van instituties als ook culturele waarden. Dus juist vanwege processen als globalisering zijn het locale en regionale niveau belangrijker geworden. Deze paradox staat in de literatuur ook wel bekend als de 'global-local paradox'.

Bovendien is door de opkomst van ICT het proces van verkrijging en verwerking van data enorm is toegenomen. Daarbij moeten we een onderscheid maken tussen data over cultuur en data over allerlei andere indicatoren. Er zijn vele particuliere en internationale organisaties die gegevens verzamelen over institutionele indicatoren, zoals vrijheid, menselijke ontwikkeling, concurrentievermogen, corruptie, enz.

Er zijn inmiddels veel databestanden waarin gegevens over waarden en normen zijn opgenomen (Smith en Bond, 1998). Naast de bekende Hofstede indices, bestaan er onderzoeken naar waarden en normen, zoals de Rokeach values survey, de data van Trompenaars, het onderzoek van Schwartz en het onderzoek dat vanuit Tilburg plaatsvindt onder de naam European Values Survey (EVS). De afgeleide tak van de EVS, de World Values Survey (WVS) mag inmiddels over de hele wereld als bekend beschouwd worden bij economen. Met name het eerder genoemde werk van Knack en Keefer heeft hiervoor gezorgd.

De EVS bieden een schat aan gegevens over waarden en normen in Europa en de ontwikkeling daarvan. Het initiatief voor een dergelijk waardenonderzoek moet toegeschreven worden aan de sociologen Ruud de Moor van de Katholieke Universiteit Brabant en Jan Kerkhofs van de Katholieke Universiteit in Leuven. Het project, gestart eind jaren '70, was bedoeld om op zoek te gaan naar het culturele waardensysteem van Europeanen en moet tegen de achtergrond geplaatst worden van een toenemend streven naar een verenigd Europa op met name economisch gebied. De vraag was of er ook in cultureel opzicht sprake was van eenheid. Nederlandse onderzoekers die op dit terrein belangrijke bijdragen hebben geleverd zijn Halman en De Moor. (Voor een uitgebreid overzicht van de publikaties voortgekomen uit EVS verwijzen we naar <http://evs.kub.nl>).

Om de ontwikkeling in de tijd te kunnen bestuderen zijn binnen de EVS in 1990 en in 1999/2000 vervolg 'rondes' gehouden. Daardoor zijn er nu ruime mogelijkheden

om onderzoek naar waarden en normen en ontwikkelingspatronen hierin empirisch in te vullen. Gelet op de Tilburgse traditie van het beoefenen van de economie binnen het kader van de "Algemene Leer en Geschiedenis van de Economie"⁵ is het dan ook niet vreemd dat zich juist in Tilburg een groep economen rond EVS heeft gevormd.

Samenvattend, de geschetste ontwikkelingen hebben geleid tot een toegenomen interesse en behoefte aan onderzoek naar de relatie tussen cultuur en economie. Daarbij speelt het begrip instituties een belangrijke rol. De specifieke nationale cultuur wordt gereflecteerd in de institutionele 'setting' van een land. Het bekende onderscheid tussen Rijnlandse en Angelsaksische modellen geldt als illustratie. Waar in West-Europa meer waarde gehecht wordt aan gelijkheid en collectivisme in tegenstelling tot Angelsaksische modellen (de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk) waar efficiëntie en individualisme kenmerken zijn, resulteert dit in overeenkomstige wetgeving op het terrein van de sociale zekerheid. In West-Europa is ondanks de toegenomen marktwerking binnen deze sociale zekerheid, nog steeds sprake van een relatief uitgebreid collectief gefinancierd stelsel van sociale zekerheid. Dit duidt er op dat cultuur, het onderliggende patroon van waarden en normen, ook neerslaat in instituties, de formele en informele regels en wetten in een land (vgl. North, 1990).

3. Sociaal kapitaal

Een regelmatig terugkerend begrip in de relatie tussen cultuur en economie is sociaal kapitaal. Dit is een verzamelbegrip voor een bepaald soort instituties. Ook sociale infrastructuur van Hall en Jones (1999) is zo'n verzamelbegrip. De literatuur is echter verre van eenduidig in de definitie en operationalisering van zulke begrippen. Een probleem dat hierbij een belangrijke rol speelt, betreft de keuze van de 'sample'. Een uitgebreide set van landen die in alle werelddelen liggen, vereist een andere definitie en operationalisering van het begrip sociaal kapitaal dan een keuze voor een beperkte set van landen in een bepaald werelddeel bijvoorbeeld.

Woolcock (1998) onderscheidt zeven terreinen waarbinnen het begrip sociaal kapitaal gebruikt wordt: (1) gezins en jeugdproblemen, (2) scholing en opleiding, (3) gemeenschapsleven, (4) werk en organisaties, (5) democratie en overheid, (6) collectieve acties en (7) economische benaderingen waarin sociaal kapitaal wordt gezien als een productiefactor.

⁵ Hierbij refereren we aan het artikel van Kolnaar uit 1999, waarin hij de Tilburgse school kenmerkt als één waarin sinds Cobbenhagen economie in de brede zin van het woord opgevat wordt en daarmee een belangrijke rol voor ethiek is weggelegd.

We merken echter op dat de rol van sociaal kapitaal verder kan gaan dan de functie van productiefactor. Uitgaande van de standaard neo-klassieke productiefunctie $Y = Af(L, K, H)$ zijn instituties een onderdeel van A en niet van de set van productiefactoren 'an sich'. Ook zou het kunnen zijn dat instituties mede vorm geven aan de concrete specificatie van de productiefunctie (b.v. de substitutie-elasticiteit). Bij die vormgeving speelt overigens ook de organisatie van de onderneming een rol.

Er zijn dus verschillende definities van sociaal kapitaal in omloop. Fedderke et al (1998) definiëren sociaal kapitaal als horizontale netwerkrelaties. Een-vergelijkbare definitie wordt gehanteerd door Putnam c.s. (1993). Sociaal kapitaal verwijst volgens hem naar 'features of social organisations such as networks, norms, and social trust that facilitate co-ordination and co-operation for mutual benefit'. Coleman (1990) heeft het over 'social structures that facilitate collective action'. Portes (1995) heeft wellicht de meest omvattende definitie van het begrip sociaal kapitaal. Bij deze socioloog gaat het om 'the capacity of individuals by virtue of their membership in networks, or broader social structures...the ability to obtain social capital does not inhere in the individual...but instead is the property of the individual's set of relationships with others. Social capital is a product of embeddedness'.

Bovenstaande definities lijken aan te geven dat sociaal kapitaal enkel positieve effecten sorteert. Dat hoeft echter niet zo te zijn. In de eerder genoemde invloedrijke studie van Knack en Keefer (1997) wordt op basis van de World Values Survey een onderscheid gemaakt tussen verschillende groepen. Enerzijds onderscheiden zij zogenaamde Putnam groepen, waarbij wordt verondersteld dat deze een positief effect hebben op economische groei. Anderzijds onderscheiden zij de zogenaamde Olson groepen, waar een negatief effect van uit zou gaan op economische groei.

Samenvattend, centraal in de definities van het begrip sociaal kapitaal staan netwerken en de economische voor- en nadelen, die het bestaan van netwerken biedt. Ondanks de aantrekkelijkheid van het begrip zijn er enkele problemen. Fedderke et al (1998) noemen drie 'puzzles' die het gebruik van het begrip sociaal kapitaal bij de analyse van economische ontwikkeling met zich mee brengt. Dat zijn achtereenvolgens het probleem van de lokale optima, het probleem van de dynamiek en dat van de non-lineariteit.

Het probleem van de lokale optima. Dit probleem richt zich op de vraag of er één bepaalde vorm van sociaal kapitaal is, die optimaal is voor economische groei en ontwikkeling. Is er sprake van een lokaal optimum of zijn er meerdere optimale combinaties tussen de soort sociaal kapitaal enerzijds en goede economische prestaties anderzijds? Dat laatste impliceert dat goede economische prestaties niet één type sociaal kapitaal behoeven en daarmee waarschijnlijk ook niet dezelfde cultuur.

Ter illustratie van het probleem van de lokale optima kan het onderzoek van Avner Greif (1994) worden aangehaald. Greif heeft een studie gemaakt van de Mahribi handelaren en de handelaren uit Genua in de 11de eeuw. De Mahribi kunnen gezien worden als een groep Islamitische handelaren die een vergelijkbare (handels-) positie innamen als de Joden destijds. In dit economisch-historisch onderzoek richt hij zich op de vraag hoe beide groepen handelaren omgingen met de onzekerheid van de internationale handel die beiden bedreven. Beide groepen waren gedwongen tot het inschakelen van handelsagenten die als tussenpersoon functioneerden bij de coördinatie van de handel. De oplossing die beide groepen hanteerden om deze onzekerheid te reduceren waren echter verschillend. De Mahribi maakten bij de selectie van hun agenten gebruik van informele methoden gebaseerd op collectieve druk en vertrouwen. De Genoese tegenhangers van de Mahribi maakten echter van een formeel systeem van wetten gebruik waarmee ze via juridische regels de agenten controleerden en mogelijkheden hadden te straffen. In economische begrippen, de Mahribi maakten gebruik van impliciete contracten en de Genuese handelaren van expliciete contracten. Greif beschrijft uitgebreid dat beide methoden gelijkwaardig presteerden. Dit voorbeeld illustreert duidelijk het bestaan van meerdere optima. Dit roept de vraag op of er in zijn algemeenheid sprake is van meerdere optima.

Het probleem van de dynamiek. Dit probleem richt zich op de vraag of dezelfde vorm van sociaal kapitaal bevorderlijk is voor economische ontwikkeling in een agrarische samenleving, een industriële samenleving en een post-industriële samenleving. De vraag is of bepaalde vormen van sociaal kapitaal gelden als universeel en onafhankelijk van de historische context. Inglehart geeft in zijn eerder aangehaalde studies zoals gezegd aan dat economische ontwikkeling tot waardenverandering leidt. Hij beschrijft dat de overgang van een overwegend agrarische naar een industriële economie en van een industriële naar een diensteneconomie gepaard gaat met waardenverandering. Indien economische ontwikkeling tot waardenverandering leidt, is de vraag hoe dit inwerkt op instituties en vervolgens weer op economische ontwikkeling.

Economisch-historisch (vgl. Maddison, 1995) onderzoek toont aan dat bepaalde groepen landen altijd rijk zijn geweest en dat andere landen nooit in staat zijn geweest het verschil in economische welvaart te overbruggen. Uitgaande van een vast waardenpatroon zou dit impliceren dat bepaalde waarden en normen inderdaad bevorderlijk zijn voor alle fasen in het economisch ontwikkelingsproces. In dit verband wordt veelal gewezen op het protestantisme dat in deze landen een rol heeft gespeeld. Tegelijkertijd moeten we echter constateren dat dezelfde protestantse landen verschillen laten zien in instituties. Zowel de Verenigde Staten als Noord-West-Europa zijn van oorsprong protestants. Desondanks zijn er grote verschillen

in corporate governance en arbeidsmarktinstuties tussen de Verenigde Staten en de historisch protestantse landen in Noord-West Europa.

Het probleem van de de non-lineariteit. Het gebruik van het begrip kapitaal wekt de indruk dat sociaal kapitaal een kwantitatieve grootheid is die meetbaar is zoals fysiek kapitaal. Vanwege het feit dat er geen eenduidige definitie is van het begrip zijn er dan ook meerdere opvattingen in omloop over hoe sociaal kapitaal gemeten moet worden. Knack en Keefer (1997) operationaliseren sociaal kapitaal bijvoorbeeld op twee wijzen. Ten eerste nemen ze de maatstaf 'algemeen vertrouwen tussen individuen' en ten tweede nemen ze lidmaatschap van allerlei verenigingen (kerk-, sport-, culturele vereniging). Ondanks dit probleem van het kwantificeren van sociaal kapitaal blijft in theorie de vraag of meer sociaal kapitaal altijd beter is. Indien we sociaal kapitaal definiëren als netwerkrelaties, moeten we constateren dat er ook contra-productieve effecten op kunnen treden.

Sociaal kapitaal kan ook negatieve effecten op economische succes hebben. Netwerkteorie leert dat te nauwe netwerken verstikkend werken en met name beperkingen opleggen aan de mate van ondernemerschap en innovativiteit. Zo geeft Brian Uzzi (1996, 1997, 1999) in verschillende studies aan dat ondernemingen die te veel ingebed zijn in netwerken, moeite hebben om vernieuwend te handelen en de economische prestaties achteruit zien gaan. Maar ook op meer gegaggregeerd niveau zijn dergelijke negatieve effecten zichtbaar. Een studie naar het Ruhrgebied wijst ook op zulke negatieve effecten van lock-in en padafhankelijkheid (Grabher, 1993). Op macro-niveau wijzen studies op de mogelijke negatieve effecten van te sterke sociale groepen (Knack en Keefer, 1997). Een voorlopige conclusie lijkt te zijn dat sociaal kapitaal niet gemaximaliseerd maar geoptimaliseerd dient te worden.

4. De rol van vertrouwen

Naast het begrip sociaal kapitaal wordt bij de relatie tussen cultuur en economie veelvuldig gewezen op de rol en het belang van vertrouwen. Wellicht de bekendste studie betreft die van Fukuyama (1995). In dit werk laat Fukuyama zien dat er een positief verband is tussen de mate van onderling vertrouwen in een economie en de prestaties van die economie. Ook andere auteurs stellen vertrouwen centraal. Zo schrijft Casson (1995) de industriële revolutie in Groot Brittannië voor een deel toe aan het vertrouwen dat aanwezig was. Volgens hem geldt dat 'one of the characteristics of the Industrial Revolution in Britain seems to have been the emergence of high trust cultures amongst regional business elites' (Casson, 1995, p. 91). Knack en Keefer (1997) tonen aan dat een toename van een standaarddeviatie in de maat van vertrouwen leidt tot een toename van de economische groei met een halve

standaarddeviatie. Vertrouwen reduceert transactiekosten, met name in een onzekere omgeving. Bovendien faciliteert vertrouwen lange termijn relaties tussen ondernemingen en geldt het als een belangrijk element bij strategische allianties (Gulati, 1995, 1998). Vertrouwen geldt in zekere zin als substituut voor contracten en er kan in dit verband een vergelijking gemaakt worden met het verschil tussen impliciete en expliciete contracten.

In de eerder genoemde studie van Ockenfels en Weimann (1999) wordt impliciet een verband gelegd tussen coöperatief gedrag, vertrouwen en een specifieke cultuur. Dit suggereert dat er nationale verschillen zijn in vertrouwen die terug te voeren zijn op verschillen in cultuur. Doney et al. (1998) doen in dit verband een eerste poging om vertrouwen en de Hofstede dimensies met elkaar te verbinden. Samenvattend, vertrouwen wordt in toenemende mate als een belangrijke determinant van economische groei gezien. We onderscheiden daarbij twee functies van vertrouwen (vgl. Parsons, 1969 en Luhman, 1979). Enerzijds dient vertrouwen als substituut voor regels en wetten, anderzijds faciliteert het complexe transacties, die niet volledig in een contract vastgelegd kunnen worden. In het eerste geval is vertrouwen met name van belang in economisch onderontwikkelde landen met slecht functionerende instituties. In het tweede geval is vertrouwen met name van belang in ontwikkelde economieën met complexe transacties, die ondanks een goed functionerend institutioneel raamwerk niet volledig in contracten vastgelegd kunnen worden.

5. Conclusie

Ondanks de toegenomen inzichten in de rol en het belang van cultuur in relatie tot economische groei staan er veel onderzoeksvragen open. Een belangrijke vraag is wat de rol van overheidsbeleid in deze kan zijn. Is er überhaupt een rol voor de overheid weggelegd? Wat is de relatie tussen cultuur en instituties? Kunnen we spreken van een drietrapsraket cultuur - instituties - economische groei? En wat is de invloed van economische groei op het systeem van waarden en normen? Bovendien kunnen we ons de vraag stellen wat de rol is van klimatologische omstandigheden en geografische ligging. Studies van Van de Vliert en Kluwer (1997) en Hall en Jones (1999) wijzen op het belang van klimatologische omstandigheden en de mate waarin bepaalde landen beïnvloed zijn door West-Europese landen. Daarnaast wordt zoals eerder opgemerkt, in navolging van Weber, een verband gelegd tussen religie en economische ontwikkeling. Is dat verband er nog steeds? Heeft het protestantisme geleid tot een bepaalde vorm van instituties, waarvan specifieke gunstige invloed uitgaat op economische groei? Feit is dat de landen met een protestantse historie al vierhonderd jaar tot de rijkste landen van de wereld behoren.

Kortom, meer vragen dan antwoorden.

Economisch onderzoek zou zich naar ons idee vooral op twee zaken moeten richten. Enerzijds zal er theorie ontwikkeld moeten worden, die duidelijk aangeeft waar cultuur en economie elkaar ontmoeten. In de termen van de neo-klassieke productiefunctie $Y = A f(K, L, H)$, wat is de mogelijke invloed van een bepaald systeem van waarden en normen op A? En wat is het verband tussen cultuur en de productiefactoren? Wellicht dat de drie eerder genoemde problemen van non-lineariteit, dynamiek en lokale optima daarbij als kapstok kunnen dienen.

Een tweede onderzoeksrichting zou zich moeten concentreren op de empirische kant. Op deze manier kunnen empirische studies de theoretische modellen voeden. Daarbij kunnen we ons voorstellen dat een analyse op gedesaggregeerd niveau meer inzichten biedt in de beschreven relaties. Bijvoorbeeld, een analyse van de culturele en institutionele determinanten van de economische prestaties van regio's binnen Europa zou een deel van de openstaande vragen kunnen beantwoorden. Een veel geciteerd werk in dit verband is de eerdergenoemde studie van Putnam, Leonardi en Nanetti, 'Making democracy work' dat in 1993 gepubliceerd is. In dit boek wordt beschreven hoe de verschillen in regionaal-economische prestatie en het functioneren van de regionale overheid samenhangt met het waardenpatroon van de Italiaan. In het noorden van Italië zijn normen van maatschappelijke betrokkenheid ('civic engagement') belichaamd in unies, voetbalclubs en in allerlei andere horizontale verbanden. In het zuiden van Italië zijn de sociale relatie veel meer verticaal en hiërarchisch. Volgens Putnam c.s. dragen horizontale verbanden bij aan onderling vertrouwen en burgerschapsmoraal en dat zou volgens deze onderzoekers gunstige effecten hebben op economische ontwikkeling.

Voorlopige analyses van de eerder genoemde groep economen uit Tilburg die rond EVS ontstaan is, geven aan dat Putnam wellicht juist is wat betreft Italië, maar dat er serieuze twijfels zijn bij de generalisatie van zijn these. Onderzoek naar de relatie tussen bruto-regionaal-product en de mate van onderling vertrouwen geven tot op heden geen eenduidige conclusies. Nader onderzoek op dit terrein is nodig, maar de huidige inspanningen beloven veel.

Literatuur

- Barro, R.J., 1991, 'Economic growth in a cross section of countries', *Quarterly journal of economics*, 106 (2), 407-443
- Baumol, W.J., 1986, 'Productivity growth, convergence, and welfare: what the long run data show', *American economic review*, 76 (5), 1072-1085

- Casson, M., 1995, *Entrepreneurship and business culture: studies in the economics of trust I*, Edward Elgar, Aldershot
- Coleman, J.S., 1990, *Foundations of social theory*, Harvard University Press
- Doney, P.M., J.P. Cannon, en M.R. Mullen, 1998, 'Understanding the influence of national culture on the development of trust', *Academy of management review*, 23 (3), 601-620
- Fedderke, J., R. De Kadt en J. Luiz, 1999, 'Economic growth and social capital: a critical reflection', *Theory and society*, 28, 709-745
- Fukuyama, F., 1995, *Trust: the social virtues and the creation of prosperity*, Hamish Hamilton
- Grabher, G., 1993, 'The weakness of strong ties: the lock-in of regional development in the Ruhr area', in Grabher, G. (red.), *The embedded firm, on the socio-economics of industrial networks*, Routledge, 255-277
- Greif, A., 1994, 'Cultural beliefs and the organization of society: a historical and theoretical reflection on collectivist and individualist societies', *Journal of political economy*, 102 (5), 912-950
- Gulati, R., 1995, 'Does familiarity breed trust? The implications of repeated ties for contractual choice in alliances', *Academy of management journal*, 38 (1), 85-112
- Gulati, R., 1998, 'Alliances and networks', *Strategic management journal*, 19, 293-317
- Hall, R.E., en C. Jones, 1999, 'Why do some countries produce so much more output per worker than others?', *Quarterly journal of economics*, 114 (1), 83-116
- Halman, L en S. Beugelsdijk, 2000, 'Waarden, normen en economie', *ESB*, 23 december 2000
- Hedstrom, P. en R. Swedberg, 1996, 'Rational choice, empirical research, and the sociological tradition', *European sociological review*, 12 (2), 127-146
- Hodgson, G., 1998, 'The approach of institutional economics', *Journal of economic literature*, 36, 166-192
- Hodgson, G., 1999, *Evolution and institutions, on evolutionary economics and the evolution of economics*, Edward Elgar, Cheltenham
- Hofstede, G., 1980, *Culture's consequences, international differences in work-related values*, Sage publications, Beverly Hills
- Hofstede, G., 1991, *Cultures and organizations; software of the mind*, McGraw-Hill, Londen
- Harrison, L.E. en S. Huntington, 2000, 'Culture matters; how values shape human progress', Basic books, New York
- Inglehart, R., 1997, *Modernization and postmodernization; cultural, economic, and political change in 43 societies*, Princeton University Press, Princeton, New

Jersey

- Inglehart, R. en W. Baker, 2000, 'Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values', *American sociological review*, 65 (1), 19-51
- Knack, S en P. Keefer, 1997, 'Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation', *Quarterly journal of economics*, 112 (4), 1251-1288
- Kolnaar, A.H.J., 1999, 'Economische faculteiten in deze eeuw – Ethiek en economie, de Tilburgse school', *ESB*, 24 december 1999
- Landes, D., 1998, *The wealth and poverty of nations, why some countries are so rich and some so poor*, Norton, New York
- Luhmann, N., 1979, *Trust and power*, John Wiley and Sons.
- Maddison, A., 1995, *Monitoring the World Economy, 1820-1992*, OECD, Parijs
- Mankiw, N.G, Romer, D. en D. Weil, 1992, 'A contribution to the empirics of economic growth', *Quarterly journal of economics*, 107 (2), 407-437
- Maskell P., Eskelinen H., Hannibalsson I., Malmberg A. en E. Vatne, 1998, *Competitiveness, localised learning and regional development; specialisation and prosperity in small open economies*, Routledge, London
- McClelland, D., 1961, *The achieving society*, Van Nostrand, Princeton, New Jersey
- North, D., 1990, *Institutions, institutional change and economic performance*, Cambridge University Press, Cambridge
- Ockenfels, A. en J. Weimann, 1999, 'Types and patterns: an experimental East-West-German comparison of cooperation and solidarity', *Journal of public economics*, 71, 275-287
- Parsons, T., 1969, *Sociological theory and modern society*, New York, Free Press.
- Portes, A. (red.), 1995, *The economic sociology of immigration: essays on networks, ethnicity and entrepreneurship*, Russel Sage Foundation, New York
- Portes, A., 1997, 'Neoliberalism and the sociology of development: emerging trends and unanticipated facts', *Population and development review*, 23 (2), 229-259
- Putnam, R., Leonardi, R and R.Y. Nanetti, 1993, *Making democracy work*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- Schaik van, A.B.T.M., 2000, 'Amerikaanse toestanden?', *ESB*, 8 december 2000
- Schaik van, A.B.T.M. en R. Hendrickx, 2000, *Institutions and economic success*, working paper, Katholieke Universiteit Brabant
- Smith, P. en M. Bond, 1998, *Social psychology across cultures*, Prentice Hall, Londen
- Smulders, S., 2001, 'Groei vraagt om historisch besef', *ESB*, 24 maart 2001
- Solow, R., 1995, 'But verify', *The new republic* (11 september 1995), 36
- Temple, J., 1999, 'The new growth evidence', *Journal of economic literature*, 37, 112-156

- Uzzi, B., 1996, 'The sources and consequences of embeddedness for the economic performance of organizations: the network effect', *American sociological review*, 61 (4), 674-698
- Uzzi, B., 1997, 'Social structure and competition in interfirm networks: the paradox of embeddedness', *Administrative science quarterly*, 42, 35-67
- Uzzi, B., 1999, 'Embeddedness in the making of financial capital: how social relations and networks benefit firms seeking financing', *American sociological review*, 64 (4), 481-505
- Vliert, van E. en E. Kluwer, 1997, 'Warme landen, armoede en competitiviteit', *ESB*, 3 december 1997
- Weber, M., 1904, *The protestant ethic*, Scribner, New York
- Winship, C. en S. Rosen, 1988, 'Introduction: sociological and economic approaches to the analysis of social structure', *American journal of sociology*, 94, S1-S6
- Woolcock, M., 1998, 'Social capital and economic development: toward a theoretical synthesis and policy framework', *Theory and society*, 27, 151-208